

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПОЛІСУ: ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНА РЕЦЕПЦІЯ В ЄВРОПІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

**ЦІВАТИЙ В.Г.,
Перший проректор
з науково-
педагогічної та
навчальної роботи
Дипломатичної
академії України при
МЗС України,
кандидат історичних
наук, доцент
кафедри
дипломатичної та
консульської служби,
Заслужений
працівник освіти
України**

У статті аналізується інститут полісу в історичній ретроспективі. Особливу увагу приділено полісу в контексті інституціонального розвитку держави та процесів рецепції. Визначено напрями розвитку феномену полісу в різні історичні епохи як надбання історико-культурної спадщини. Розкривається сутність поняття поліс – як феномена тогочасного античного суспільства, який визначав його специфіку і становив основну форму політичної, соціальної та інституційної організації античного суспільства.

Ключові слова: поліс, держава, феномен полісу, інституціоналізація, інститут полісу, цивілізація, історико-культурна спадщина, рецепція.

Роль інституцій в житті організованого суспільства була і залишається досить впливовою в усі історичні епохи, тому сучасні теоретико-методологічні підходи вирішальною мірою формуються під впливом інституціоналізму. Інституціональні критерії базуються на врахуванні конкретно-історичних умов тієї чи іншої держави, наслідуванні традицій, ідей, рецепції, духовного світу населення, системи ціннісних уявлень. Відзначимо, що ці фактори не зводяться до суто психологічних ознак, а побудовані на взаємодії між окремими елементами, що породжує певну цілісність інституціонально-світоглядної системи взагалі.

У будь-яку історичну епоху, поряд з виникненням інституту держави, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального її оформлення, як характерних рис, так і особливостей її окремих

інститутів. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем упродовж тривалого історичного періоду¹.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації держави, її інститутів, політики, дипломатії, передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток специфічних інститутів держави.

Постановка проблеми інституціоналізації інститутів держави є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова «інститут» (від лат. – настанова) для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, об'єднань чи утворень. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, традиції, закони, норми, зв'язки, ієрархія тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій розвитку і діяльності держав, а й їх інструментарій, спираючись на джерельну базу, показати перетворення політичного явища на організовану систе-

моустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії її ефективності.

Застосування інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного і еволюційного, прогресивного і консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку інститутів або системи держав в цілому свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни у становленні держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Вона ефективна тоді, коли ми прагнемо дати загальноцивілізаційну або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин держави і влади, держави і суспільства, політики і дипломатії, намагаються дати системну оцінку досліджуваним явищам і подіям.

Характер і ступінь інституціоналізації суспільства, тобто кількість виникаючих у ньому інститутів і процес їх утворення свідчать про тип суспільства і етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи і асоціативного життя, свободи утворення політичних і інших об'єднань. Початкові форми інституціоналізації (зокрема, інституціоналізація полісу) виникають на рівні самоорганізуючих процесів.

Світова політико-інституціональна спадщина багата на розмаїття цікавих концептів, які як інституційна пам'ять є привабливими для всіх історичних епох. Такою інституцією і є феномен «полісу», будь то давньогрецьке місто-поліс, чи його римсько-італійського аналог (*civitas*). Даний ін-

ститут досліджується в декількох аспектах, зокрема – виникнення полісу; співвідношення понять полісу і сучасного міста; співвідношення полісу і держави; етапи інституціонального розвитку полісу як інституції; а також численні чинники формування класичної моделі полісу тощо. Тема полісу обіймає одне із центральних місць як у сучасному антикознавстві, так зокрема і в працях грецьких і римських істориків та філософів, які мали честь бути безпосередніми авторами або споглядачами і дослідниками цього феномену. У цілому ж методологічний підхід вчених ХХ і початку ХХІ століття, які досліджують і характеризують поліс як базовий, структуроутворюючий елемент греко-римського суспільства, основну форму його політичної та соціально-економічної організації, у цьому сенсі принципово не відрізняється від оцінок античних авторів, які не вбачали можливості цивілізованого людського буття поза рамками полісу, і не знали іншої інституціональної форми буття та організації суспільства та його культури.

Проблема полісу, його виникнення та функціонування залишається дискусійним питанням сучасного антикознавства, при тому, що феноменальність полісу як суспільно-інституційного явища є загально визнаним історичним фактом. Водночас трактування суспільно-політичної, економічної та інституціональної сутності полісу, його структури й функцій, процесу його кризи та рецепції є предметом наукових дискусій.

Сам термін «поліс» вживається в європейській науці фактично з самих початків становлення антикознавства і розуміється головним чином як місто-держава чи держава-місто. Відповідно й самі дослідження поліса проводилися з точки зору наростання урбаністичних процесів чи в контексті генези античних держав і державності як такої. Проблема становлення та еволюції афінського поліса має тривалу історію дослідження, результати яких відбиті в численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів². Вперше в історіографії проф. В.В.Ставником (Україна) досліджено процес становлення та еволюції афінського поліса у період від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла.

Поліс як теоретичне поняття, сутнісно розкрите стародавньою філософією і знову рецепіюване і озвучене наукою раннього Нового і Нового часу, характеризується безумовною визначеністю в тому сенсі, що всі підходи більшою мірою визначають роль і місце цього інституту в житті ан-

тичного суспільства як визначальну і системну. Поліс фактично був стрижнем, який визначав усю специфіку античної цивілізації та багато в чому за своїми якісними характеристиками був рецепіюваний як інституція в інші регіони або в наступні історичні епохи, став основним рецепієнтом культурно-історичної спадщини.

Кожен із грецьких полісів був індивідуальним, своєрідним і самобутнім явищем. Незалежно від розмірів кожен грецький поліс був суспільним інститутом з певною політичною, економічною та духовною системами організації суспільства. У системі духовних цінностей полісу інституціоувалося поняття громадянина як вільної особи, наділеної сукупністю політичних прав.

Античний колектив, володіючи всією повнотою влади й контролю за своїми членами та ресурсами на своїй території, виступав у ролі суверена. Община як держава відзначалася взаємними стосунками між вільними та рівними власниками й водночас їхнім гарантом, співгромадяни є рівними співучасниками політичного життя. Тому невід'ємним атрибутом політичного життя полісу були народні збори (еклесія, апела, коміції)³.

Феномен полісу як соціально-політичного утворення полягала в тому, що вперше світ людини винайшов інституційний механізм єдності на засадах публічності. Простір публічності відмежовувався від традиційних звичних відносин родової спільноти й узаasadничував поліс. Поліс – це не просто місце, місто, обнесене мурами з прилеглою сільською місцевістю. Це простір політичний, у тому значенні політичного, яке висловив Аристотель, визначивши основний його параметр – спілкування рівних між собою вільних громадян⁴.

У добу формування полісу свобода кожного окремого члена колективу була необхідною умовою утворення держави. Така умова визначала й типову форму античної держави. Авторитарна форма держави Сходу не була прийнятною для суспільства вільних власників, яким в основі було грецьке суспільство архаїчної доби. Держава, яка стояла поза суспільством і навіть над ним і яка диктувала йому свою власну волю, як це було на Сході, абсолютно відкидалася. Потрібна була нова форма, новий тип держави як інституту, який взяв би на себе функції посередника й миротворця у відносинах між і окремими індивідами, і цілими їх групами. Така держава, за уявленнями греків, повинна мати силу та владу, які переважають силу кожного окремого індивіда, безумовний пріоритет

інтересів держави над інтересами окремої особи.

Тільки той, хто долучений до поліса, був його повноправним членом, тобто громадянином, і міг брати участь у політичному житті полісного міні-суспільства. Саме цим обумовлювалося політичне мислення греків, яке фактично не виходило за інституційні межі поліса. Будь-яка інституційна побудова, інституційна модель, теоретична конструкція античності базувалася на уявленнях світу як поліса⁵.

В античному полісі існувала система взаємних прав та обов'язків між суспільством й особою, яка об'єднувала членів громади в інституційно міцний і єдиний поліс. Найважливішими із таких прав/обов'язків були наступні: участь у захисті полісу, право на земельну власність, а також право на участь у політичному житті полісу, тобто в управлінні суспільством. Громадянський статус – одне з найбільших досягнень античної цивілізації, яке мало свій аналог лише в ранній Новий і Новий час європейської історії.

Як зазначав С. Утченко, «поліс – єдине можливе і навіть єдинодумне осереддя громадянського життя, прав, привілей. Тільки той, хто залучений до полісу, – як правило, через своє народження, – і є повноправним його членом, тобто громадянином (civis) і як такий тільки й може брати більш або менш значну участь у громадському, тобто політичному житті»⁶.

Війна між полісами була філософією їх інституціонального буття. Адже засіб захисту і перемоги поліса над іншим полісом був гарантом і сутнісною привілеєю вільного і незалежного міста, що вдало співорганізує прямиї контроль над над політичними інститутами античної цивільної громади⁷. Усі інституційні елементи становлять не тільки єдність, але й мають відносну самостійність і принципово відмінні функції в обрядах полісної структури. Більше того, функції полісу як міста і як держави постають другорядними, підпорядкованими серцевині його внутрішнього буття – громадянській общині, або цивільній громаді.

У період між VIII та III століттями до н.е. грецькі поліси поширилися на великих просторах від Іспанії до Афганістану і від північного узбережжя Чорного моря до берегів Північної Африки. Вважається, що в цей період нараховувалося орієнтовно від 1500 еллінських полісів. При цьому приблизно 800 полісів розташовувалися в самій Греції (включаючи Македонію, Фракію і західне узбережжя Малої Азії) і близько 700 були засно-

вані як колонії вздовж узбережжя Середземного і Чорного морів, а також в Азії, на захід від річки Інд⁸. Усе це певною мірою дає підстави констатувати про глобальний характер феномена полісу і його інституціонального поширення античною цивілізацією. Інституціонально-глобалізаційний вимір полісу став міжцивілізаційною ознакою суспільств⁹.

Історичний феномен полісу в XXI столітті дозволяють поглиблено вивчати введені до наукового обігу нові джерела, зокрема епіграфічні та археологічні матеріали, дані лінгвістики, нові підходи в дослідженнях літературних традицій і спадщини тощо. При цьому на початку XXI століття більшість питань, пов'язаних із виникненням і сутністю полісу, продовжують залишатися предметом гострих і тривалих дискусій серед науковців¹⁰.

Виникнення полісу відбувається в період, який часто називають «грецьким ренесансом», коли у VIII ст. до н.е. на фоні бурхливого демографічного росту, що підтверджується археологічними матеріалами, відновлення торговельних і культурних зв'язків із Близьким Сходом, підвищення рівня добробуту населення, поширення письмової абетки і розквіт епічної поезії починається процес інституціонального розвитку державності й політичної консолідації суспільств¹¹.

Історія Греції архаїчного і класичного періодів переконує, що стан війни був нормою, а стан миру – виключенням. Для полісу, за Платоном, війна, при тому безперервна, з кожним іншим полісом була природним станом, і всі його інститути, як приватні, так і суспільні, були адаптовані до потреб війни¹². Як зазначає Могенс Герман Гансен, нормальний поліс – це поліс воюючий¹³, поліс який має чітко мілітаризований характер.

Подібно до грецьких полісів, Рим також був перш за все співтовариством громадян-воїнів, і формування цього співтовариства, як зазначає автор фундаментальної праці на цю тему, британський історик Т.Дж. Корнелл, «у цілому визначалися тими ж самими процесами»¹⁴. Свої праці професор Університету в Манчестері Т.Дж. Корнелл презентував у рамках проекту компаративного (порівняльного) дослідження регіональних систем міст-держав Стародавнього світу і Середньовіччя.

У той же час варто зазначити, що при всій принциповій тотожності грецького полісу і римсько-латинського полісу (civitas), між ними було одна досить вагома різниця, яка перешкоджала перспективам їх подальшого розвитку. Як полі-

тична громада грецький поліс був надзвичайно замкнутим співтовариством (громадою), лише у виняткових випадках долучав до свого товариства тогочасних «аутсайдерів» до лав своїх громадян. Ця корпоративна замкнутість перешкоджала виникненню більш-менш інтегрованих або інституціоналізованих структур, ніж військові союзи. Усі спроби такої «корпорації» трансформувати або інституціоналізувати союз в організацію гегемоністського типу рано чи пізно зустрічали колективний супротив з боку інших, подібних за сутністю, «корпоративних» співтовариств, і неминуче потерпали крах, яскраві приклади чого демонструють приклади Афін, Спарти і Фів. На цьому фоні відкритість Риму й очолюваної ним федерації латинських міст-держав являє собою, вочевидь, унікальне в історії Стародавнього світу явище. Здатність легко інкорпорувати у свій склад різні етнокультурні елементи і цілі громади (завдячуючи інститутам *municipium* й *civitas sine suffragio*) дозволяла Риму розширювати *ager Romanus* і збільшувати відповідно чисельність своїх громадян до тих пір, доки, за словами грецького філософа II ст. н.е. Елія Арістіда, відчувавшого себе не менш аутентичним римлянином, «кордони цього міста не охопили весь цивілізований світ»¹⁵.

Інститут полісу став тим концептом, який і в наступні історичні епохи згадувався або порівнювався із тогочасними державними інститутами, як в добу Середньовіччя і раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), так і в наступні періоди історії. Інтерпретації інституту полісу мають свої витoki й у Новий та Новітній час. Протягом століть їх інтерпретаційна сутність змінювалася разом із зміною характеру відповідних інститутів, інституціоналізувався в поліс з притаманними йому особистими

характерними рисами. Як історичний феномен поліс включав ряд різноманітних аспектів, два із яких, на думку данського дослідника М.Г. Гансена мають першочергове значення: як економічна і соціальна спільнота поліс був типом міста, але як політичне співтовариство він був типом держави¹⁶. Традиційний переклад грецького терміну *polis* як «місто-держава» або «держава-місто» (*city-state*, *Stadt-Staat* і т.д.) як найкраще підкреслює цю специфіку полісу. Поліс (*polis*) – це достатньо жорстко інституціоналізована і самоврядна громада.

Отже, на завершення хотілось би зазначити, що останніми роками стає все помітнішою тенденція до превалювання в наукових дослідженнях тематики узагальнюючої, глобальної тощо. Але історія залишила нам немало свідчень, коли те, на що тривалий час не звертали уваги, призводило до суттєвих змін у історико-політичному розвитку не лише окремих регіонів, окремих держав, але й цивілізацій і суспільств. Цілком закономірно, що темпи зростання, спрямованість та якісні показники розвитку (або деградації) окремих регіонів чи держав планети безпосередньо пов'язані з традиційними культур-цивілізаційними, ментально-ціннісно-мотиваційними основами життєдіяльності окремих держав і народів, їх історико-культурної спадщини. Саме тому розуміння напрямів та змісту сучасного цивілізаційного процесу не можливе без усвідомлення базових типів та основних форм традиційно усталених соціокультурних систем у аспекті їх зміни під впливом викликів і загроз сьогодення.

Поліс – це феномен тогочасного світу, який визначав його специфіку і становив основну форму політичної, соціальної та інституційної організації античного суспільства.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.

² Ставнюк В.В. Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла). Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02. – К., 2006. – С. 5-6.

³ Див. дет.: Шульга С.А. Античний поліс та його характеристики / С.А. Шульга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Випуск I. – С. 164-170.

⁴ Див. дет.: Рогожа М.М. Домодерні моделі громадянського життя: античний поліс як простір громадянської моралі / М.М. Рогожа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – К., 2009. – № 91-93. – С. 35.

⁵ Найчук А.В. Давньогрецький поліс в контексті соціально-політичних поглядів Платона та Аристотеля / А.В. Найчук // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – К., 2010. – Випуск 1. – С. 105.

⁶ Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима (III-II вв. До н.э.) / С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1977. – Глава I: Феномен античного полиса. – С. 18.

- ⁷ Ханиотис Ангелос. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / пер. с англ. А.В. Махлаюка; науч. ред. О.Л. Габелко. – СПб.: Нестор-История, 2013 – 432 с., ил. – С. 48.
- ⁸ Див. дет.: Hansen M.H. The Hellenic Polis / M.H.Hansen // A comparative study of thirty city-state Cultures: An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre / Ed. by Hansen M.H. – Copenhagen, 2000. – P. 141-187.
- ⁹ Циватий В.Г. Дипломатичні служби європейських держав раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): інституційно-глобалізаційний вимір / В.Г. Циватий // Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики. Збірник тез доповідей / За заг. ред. М.А. Кулініча. – Київ, 2013. – С. 157-161.
- ¹⁰ Див. дет.: Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса / Э.Д. Фролов. – СПб., 2004. – 2-е изд. – 266 с.; Суриков И.Е. Античный полис / И.Е. Суриков. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 240 с.; Суриков И.Е. Очерки об историописании в классической Греции / И.Е. Суриков: монография. – М., 2011. – 504 с.; Кравцов Н.А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции / Н.А. Кравцов. – М.: Вузовская книга, 2012. – 224 с.
- ¹¹ Див.: Coldstream J. N. Geometric Greece, 900-700 BC. – 2d ed. – L.; N.Y., 2003. – P. 17-18; Murray O. Early Greece. – 2d ed. – Cambridge (Mass.), 1993. – P. 62.
- ¹² Leg. 626a-b.
- ¹³ Hansen M.H. Introduction / M.H.Hansen // The imaginary Polis, Symposium, January 7-10, 2004 / Ed. by Hansen M.H. – Copenhagen, 2005. – P. 9-24.
- ¹⁴ Cornell T.J. The city-states in Latium / T.J. Cornell // A comparative study of thirty city-state Cultures: An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre / Ed. by Hansen M.H. – Copenhagen, 2000. – P. 207-228; Cornell T.J. The beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze age to the Punic wars, (c. 1000 – 264 BC). – L.; N.Y., 1995. – 507 p.
- ¹⁵ Цит. за: Nicolet C. The world of the citizen in republican Rome. – Berkeley; Los Angeles, 1988. – 435 p.
- ¹⁶ Hansen M.H. Polis and city-state: An ancient concept and its modern equivalent: Symposium, Jan. 9, 1998. – Copenhagen: Roy. Danish Acad. of Sciences a. Letters, 1998. – 217 p.

Tsivatyi V.G. The Institute of City-state in Historical Retrospective Review: Crosscivilizational Acquisition, Phenomenon, Reception / Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The article deals with the analysis of the institute of city-state in historical retrospective review. Particular attention is given to the city-state in the context of institutional state development and reception processes. Development directions of the phenomenon of city-state at different historical periods are defined as acquisition of historical and cultural heritage. The essence of the city-state is revealed as a phenomenon of ancient society, which defined its specificity and represented the main form of political, social and institutional organization of ancient society.

Keywords: city-state, state, city-state phenomenon, institutionalization, city-state institute, civilization, historical and cultural heritage, reception.

Циватий В.Г. Институциональное развитие полиса: политико-дипломатическая рецепция в Европе периода Средневековья и раннего Нового времени / Дипломатическая академия Украины при Министерстве иностранных дел Украины.

В статье анализируется институт полиса в исторической ретроспективе. Особое внимание уделяется полису в контексте институционального развития государства и процессов рецепции. Определены направления развития феномена полиса в различные исторические эпохи как приобретение историко-культурного наследия. Раскрывается сущность понятия полис – как феномена тогдашнего античного общества, который определял его специфику и составлял основную форму политической, социальной и институциональной организации античного общества.

Ключевые слова: полис, государство, феномен полиса, институционализация, институт полиса, цивилизация, историко-культурное наследие, рецепция.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2013

Прийнята до друку 24.06.2013